

Мавх бўлган шаҳар

1868 йилнинг айна тут пишиги махали кекса Самарканд каттол душман кўланкасидан сесканиб тушди; аникроги, титраб кетди. Манфур ёғий аллакачон Зарафшон дарёсидан ўтган, Чўпонота ёнбагирларида чодир тиккан эди. Хамма катори сокингина рўзгузаронлик килиб келаётган ахли Самарканд дилига гулгула солган холда гармон чалишар, кийкириб раксга тушишарди. Илло, кўнгилхушлик килиш билан кон тўкиш истаги бир-бирига батамом зид, гайри-гайри тушунча бўлса ҳамки, бундай нохуш хол, таассуфки, рўй бериб бўлган эди.

Кочган ҳам худо дейди, кувган ҳам. Ўрислар гоҳ-гоҳида чўкиниб, Исо Масех алайхиссаломдан, Яратганнинг ўзидан хидоят, мадад сўрашар; минглаб чакирим масофаларни умид билан босиб келган, ўз иборалари билан айтганда: содик православларни бенасиб колдирмаслигини илтижо килиб сўрашар, бу серхосил замин, илик дарёлар, шовуллаган боғлар ўзлариники бўлишини кўмсашар; шаханшоҳ ва кумондонлари, ўт очар замбараклари, чапдаст киличбоз казаклари билан зохиран фахрланишарди, албатта. Шу билан бирга хар бир жангчида — талош килишга рухсат бериладими, йўкми, барибир, уйга курук кўл билан кайтмаслик, бирор нимарсалик бўлиб боришдек зохирий истак ҳам йўқ эмасди. Мусулмонлар олтин такинчокларга, кимматбаҳо буюмларга ўч бўлишини кўпрок тилга олишиб, шу мавзуда эзмалик билан хазиллашининг боиси ҳам мазкур хирснинг намоён бўлишидан ўзга нарсаси эмасди.

Ўрис зиёлиларининг катта бир қисми эса, инчунин, бу ердаги командирлар мазкур урушни тарихий зарурат деб билишарди, бунга ўзгаларни ҳам ишонтирмоқчи бўлишарди. Боиси: сартлар қолоқ, оми одамлар — уларга қимдир маънавият, маърифат эшигини очиши керак; бу миссияни Худо биз — русларга раво қўрган, деган тушунчада эдилар. Шу билан бирга айрим нописандларда: сартларнинг ҳозирги тариқа илмсиз бўлгани маъқул, деган мужмал менсимаслик ҳам йўқ эмасди. Самарқанд — денгизга чиқишимиздаги бир кичик бекат бўлиб қолади, деб ўйлашарди бундай тоифадагилар.

Хуллас, сабаб, моҳиятини ўша замон одами ҳам, ҳозиргилар ҳам тушунавериши қийин бўлган фикрлар, муносабатлар, мақсадлар.

Йўқ, ўрис фотиҳларининг шаҳар остонасига келиб қолиши дафъатан рўй берган ёхуд қутилмаган тасодиф эмасди: Самарқанд бозорларида олтин буюмлар, қурол-аслаҳа, от-арава қимматлашиб, ҳовли-жой, рўзгор ашёлари, қийим-кечак арзонлашганига бир неча ойлар чамаси бўлганди. Буларнинг бариси эл-улуснинг анча нотинчлигидан далолат берарди.

Ўрислар йўл-йўлақай шаҳар-кишлоқларни ҳароб этиб келишаётганлиги, оламни даҳшатга соладиган замбараклари билан қалъалар, қадимий обидаларни ҳоки-туроб қилиб, қаршиларида чиккан кишини — у болами, аёлми, чолми — аёвсиз қириб, олға силжишаётганлигидан шаҳар аҳли бохабар эди, албатта. Чунки, бу халқ турли низо-ю урушлардан жуда-жуда зада бўлиб кетган эди.

Ёғий бостириб келаётган шаҳарнинг руҳини тасаввур қилиш қийин эмас. Ўпкаси тўлиб турган кизга, болага ўхшайди у. Бундай маҳзун дамларда қиндик қонинг томган тупроқ, ватан тушунчаси теранлашади; ёвга, энг аввало, унинг подшоҳи, қўмондонига ўлим тилашади; ор-номуси бўлган эркак қўлига қурол олади; шу билан бирга хотин-халаж, бола-чака тақдирини ҳавотирона ўйлашади, уларни қутқариш ташвишида бўлишади.

Хўжаи Абду Дарун масжидининг мударриси, имом-хатиби Бехбудхўжа чандон ҳавотир тортди: душман Панжакент йўлини тўсиб қўйса, хотин-халажни Бахшитепага — қайнотасиникига қочириш нияти рўёбга чиқмай қоларди.

Анча таҳликали пешин номозидан кейин у амри маъруф қилмади, ўрнига Парвардигорга илтижо этди: «Ё Халлоқи Қарим! Раҳм-шафқатингни қаринг тутма! Афғу эт, — биз инсонларни, ҳидоят эт. Қолимларни қаҳр эт, мавх бўлсин зулм! Қофирлар дину қиёматимизни, азизу авлиёларимизни оёғости қилмоқчи. Ишончимизни қомил эт, тоқи қайридинларни тупроқимизга оёқ бостирмайлик! Душман оёғимиз остига йиқилсин! Омин!»

Ноғохонда Бехбудхўжа намозхонлар ва муллавақчалар нигоҳидаги мўминлик зоҳирий интиқом билан алмашганини ҳис этди, бир неча дақиқалиқ қаловланишдан кейин уларни беихтиёр Чўпонотага даъват этди. Одамлар йўл-йўлақай ўроқ, болта, пичоқ — хуллас, қўлига илинганини оливолдилар.

Самарқанднинг тошқарч қўчалари ҳам, тупроқ йўллари ҳам биз ҳозир «қочоқлар» деб

атайдиган муслиму муслималарга тўлиб кетган эди. Кўкон араваларининг такур-тукури, отларнинг безовта кишнаши, муйсафидларнинг нигохларидаги сергусса саросималик, боласини кўтариб олган аёлларнинг мунгли йиКлашлари жуда-жуда нохуш фалокат содир бўлаётганидан далолат берарди.

Булар, беихтиёр жанубий-гарбга караб интилишарди. Аникроги, тинчлик, деб аталадиган маънавий неъмат хувайдо бўлган жойларни; кимдир БоКдод ё Балхни; тагин кимдир Шахрисабз ёхуд Термиздаги кариндошларини ёки шунчаки, инсон инсонга тиг кўтармайдиган тоғу тошлар кўйинини мўлжаллаб, йўлга отлангандилар. Чумоли инини сув босса, энг аввало болаларини тишида кўтариб кочганидек, булар ҳам зурриётни саклаб қолиш инстинкти билан йўл босардилар.

Хайр, алвидо Ватан!

Сени кайтиб кўроламизми, йўкми — Худо билади.

Аммо шу билан бирга бир тоифа одамлар, гўёки шаркка отланганларга касдма-касд ўларок, тескари томон шошилардилар. Булар, асосан, йигит ёшидаги суворийлар, муллаваччалар... Муштини тугиб олган бу одамларнинг нигохларида касос, интиком ўти ёнарди. Аслида булар ҳам тинчлик учун қўлга қурол олишганди. Юрт осойишта бўлиши, аёллар, болалар мусофирликдан кайтиб келиши учун душманни йўқ қилиш талаб этиларди.

Чўпонотадаги кирларнинг ёнбагирлари одамга тўлиб кетган эди. Факат сарбозлар эмас, турли тоифа ва ёшдаги кишилар, хатто аёллар ҳам бор эди бу ерда. Кимлардадир пилта милтик, қилич, найза ҳам кўринарди.

Олдинги каторда Амир Музаффарнинг қуролланган сарбозлари жангга шай эдилар. Тагин нарирокда эса шахар хокими ва козикалонига карашли жангчилар тизилишганди. Бу азаматларни кўриб, оломоннинг дили жилла таскин топди.

Бехбудхўжа бир амаллаб тепаликка чикди-ю, кўзи камашиб кетди: дарёнинг икки соҳилидаги душман сон-саноксиз эди. Суворийлар, тўп ортилган аравалар, саф тортган отрядлар тартиб билан турарди; фармон кутишарди.

Даюслар! — дилидагиси тилига чикди унинг.

— Эй, Оллохи азим, — илтижо қиларди бир муйсафид, — муте бандаларингдан лутфу-карамингни аяма! Тараххум айла! Эй, нажоткори олам, эй таборак ва таоло! Бизга музаффарият ато эт! Эй, азизу-авлиёлар, ўзингиз қўлланг!

— Шумо дар кужо, — зорланарди бир аёл, — эй сохибқирони олам?... Ха, бундай тахликали лахзаларда Амир Темурнинг ҳам ёдга олиниши бежиз эмасди, Ахир Жахонгир севган шахарга, унинг пойтахтига хужум қилиш шаккоклик эмасми?! Амир Темур тириклигида шундай бўлармиди?! Хеч ҳам!

Ўз раиятининг осойишталигини саклаган, уларга тинчлик ато этган юрт эгаларига
Худодан рахматлар ёКилсин!

Дурбин билан бу ҳолатни синчков кузатаётган генерал фон Кауфман зохирий хавотир
аралаш мамнунлигини яширмай, адъютанти — офитсер казакка юзланди.

Фома, кара, сартлар кўпайишаяпти, — деди соф рус тилида.

Кузатаяпман, Константин Петрович; уюшмаган, таркоқдек, — деди у казак лаҳжасида ва
кўшиб кўйди: — замбараклар ҳам кўринмайди.

Гарчанд озрок ва эскирок бўлса-да, тўплар бор эди. Адъютант бу гапни душмanning
анча ожизлигидан мамнунлигини изҳор этиш учун айтганди. Зеро, хўжасига канака
гаплар ёкишини биларди у.

Генерал Кауфман бунгача Туркистон генерал-губернатори эди ва расмий жихатдан
Бухоро амирлигига тобе бўлган бу шахарни бўйсиндиришдан олдин талайгина маълумот
тўплаганди. Жумладан, шахар ҳокими Шерали Инок амирга бўйсинмай кўйганлиги,
ораларида ихтилоф борлиги, козиқалон ҳам шу кайфиятда эканлигини биларди. Булар
бари айна муддао эди, чунки душман ҳамиша калъанинг омонат жойларини излайди-да.

— Аъло ҳазратлари, командирлар дилтанг бўлишаяпти, эҳтимол, команда берилар, —
сўради ўринбосарларидан бири.

Генерал жавоб бермади. Унинг назарида ракиб томондан ок байрок кўтариб, элчи
келадигандай, шахарни жангсиз топширишга рози бўлишадигандай эди. Бундай тахмин
асоссиз эмасди: унинг тасаввурича, рус империясига қарши турадиган куч йўглигини
ҳамда тузукрок қурол-аслаҳага эга бўлмаган армия, ёхуд чўкич, ўрок кўтариб чиққан
оломон тўпга ем бўлишдан ўзгасига ярамаслигини юрт эгалари идрок этишлари зарур,
деб биларди. Ахир, ҳар қандай шароитда ҳам мантикни мададга чақириш керак-ку!

Шу билан бирга, генерал ўзини яхши тарбия кўрган киши, деб ҳисобларди ва магар,
шахар қаршиликсиз таслим бўлса, қамрок қон тўқиларди, деган мужмал ниятда эди.
Тагин: Инжилда ёзилган — «Сенга нафрат билан қарайдиганни, ҳатто душмanningни ҳам
сев», деган қатъодан ҳабардор эди; бу халқнинг ҳам урф-одатлари, диний эътиқодлари,
асрий обидаларини эътирофу эҳтиром қилишимиз зарур, деган унчалик қатъий
бўлмаган ботиний фикрдан узок эмасди.

— Аъло ҳазратлари, талошга руҳсат берилар, — сўраб қолди қимдир, — солдатлар анча
йўлни босиб келишди...

— Йўқ, — қескин жавоб берди Кауфман, — шаънимизга доғ туширманглар!
Қадрларингни гани тутинглар!

Эртаси ҳам ок байрок кўтарган элчидан дарак бўлмади, билъакс, жангчилар ва
оломнинг сони ва Қазабгазаби ошиб борарди.

«Майли, ўзларидан кўришсин; мадомики, сулҳга унашмас экан, рус замбаракларининг кудратини кўриб кўйишсин», надомат ила кўнглидан ўтказди у. Надомат чекканининг боиси тагин шундаки, унинг зохирий тактикасига кўра, бу шаҳар таслим бўлса, навбатда турган Кўкон хонлиги, Хоразм давлатидагилар ҳам ўйлаб кўришарди — Самаркандликлардан ибрат олишарди.

Хадемай, бир неча чакиримга чўзилган тўплар олдида ҳаракатлар тезлашди; кўп ўтмай, сарҳадлар оша команда янгради:

— Огонь! Огонь! Огонь!

Замбараклар нилидан бирин-кетин, аввал оппок тутун чикар, сўнг карсиллаган овоз кулоқни коматга келтирарди; ловуллаб ёнаётган ўқлар дуч келган жойни хоку туробга айлантларди.

Жавобан, аввал амир жангчилари тўп, милтикларини ишга солдилар, сўнг шаҳар ҳокимига карашли кучлар душманни мўлжалга ола бошладилар.

Уруш бошланди!

Уруш! Инсоният бунёд бўлибдики, уни коралайди. Лекин барибир, одамлар бир-бирларининг конларини тўкаверадилар. Ўрислар — ўз иборалари билан айтганда: сартлар ёки мусулмонларни ўлдириш учун бир неча минг чакирим масофани отда ёки пиёда босиб келганликлари боисини тушуниш, изохлаш мушкул.

Уруш! Нима у? Очкўзликми, табиий эҳтиёжми, тарихий заруратми? Эҳтимол, мохиятан, биз — баримиз тарих кўлидаги курулдирмиз ва унинг йўригидан чиқолмаганимиз учун жанг килармиз?!

Йўк, йўк, менимча, бу энг аввало, маърифат ва жаҳолатнинг тўқнашуви — аниқроғи, чап елкадаги юк (жаҳолат) вазнининг нисбатан ошиб кетиши оқибатидир.

Жаъми динлар одам ўлдиришни коралашади, аммо черковда чўкиниб олган насроний ҳам, масжидда саждага бош кўйган мусулмон ҳам кон тўкишдан ўзини тиёлмайди. Адолатсизлик устига — адолатсизлик: арзимас жиноятга кўл урган киши камокка тушади, аммо урушни бошлаб, минглаб кишиларнинг ўлимига, ногирон, ватангадо бўлишига сабабчи жиноятчи кўпинча тарихда қолади.

Ха, майли... Нима бўлса ҳамки, урушни ҳеч қачон яхши одамлар бошламаган!

Зум ўтмай киличларини ўйнатиб, казаклар ҳам етиб келишди. Фронт чизигидан (таъбир жоиз бўлса) ўтган рус жангчиларининг бир қисми ўнг канотдаги сарбозлар билан киличбозликни бошлаб юборди, оломон устига от солганлари эса, ночор одамларнинг бошлари, кўлларини худди полиздаги қарамни чопиб олаётгандай кесиб ташлай бошлади. Атрофни отларнинг безовта кишнаши, ўк ва шамшир овозлари, ярадорларнинг фарёди қоплади; қанг ва тўзон аралашмаси нафасларни бўғиб бошлади. Оломон нима

килишини, каёкка кочишини ҳам билмай колди.

Бехбудхўжа беихтиёр оркага чекина туриб, узала тушиб ётган отни кўрди. Унинг ичак-човоги чикиб ётар, илтижоли инграрди. Ахир, Бехбудхўжа энг аввало, мударрис яъни муаллим эди: у факат болаларнигина эмас жониворларни ҳам яхши кўрарди. Урушнинг бу илк курбони ўрисларга тегишли эканлигини унинг гайриоддий эгаридан билди. Шу қисматни деб минг чакирим масофа босганлигидан надомат чекди.

Буниси холва экан: сал нарирокда бехуш ётган кишини таниб колди у — ўз ҳамкасби — кўшни масжидда ишлайдиган мударрис бўлиб, бағоят мўмин, халол одам эди. Замбарак ўкими, ногахоний киличми бир оёгини тиззасидан батамом узиб ташлаганди. Узилган оёк нарирокда турар, ундан ҳамон кон сизарди. Бехбудхўжа ёрдам бериш илинжида ўша томонга интилган эди, аммо кўй подасига ўхшаб, бу дахшатдан қочаётган оломон уни анча нарига суриб кетди. Бояги чанг, тўзон, тутун хидига кон хиди ҳам кўшилиб, нафаси қисилди ва ўзини бир чеккага оламан, деб инсон хуни қалқиб турган бир чуқурликда мурдалар айкашиб ётганини кўрди.

Кўп ўтмай, бу мудхишликларнинг бари уни қарахт бир ҳолатга туширди: энди Бехбудхўжа атрофдаги воқеаларни кўрар, эшитар аммо нима бўлаётганини обдон идрок этилмай қолганди. Зеро, кон кечган кишининг девонавор ҳолатини тасаввур қилиб кўриш унча жўн иш эмас. Назарида Азроилнинг нохуш нигоҳи унга бот-бот қадалаётгандай ва бу табиийдай, аҳамиятсиздай эди. Негадир чекингиси ҳам қелмас, ҳаётнинг мазмуни пучга айлангандай эди. Қимдир «Таксир, қочинг!» деди (талабалардан бирортаси бўлса қерак). Халиги овоз унинг ўзи билан қелган талаба ва намозхонларни ёдига қолди: нима бўлди экан шўрликларга?

Бехбудхўжа боши оққан томонга кетавериб, Чўпонотага туташ бўлган Работигозиён қишлоғига қелиб қолди. Бу ерда кўпгина уйлар ёнар, аммо ҳеч қим ўқирай, демасди. Одамлар қочардилар — уй-жойдан, молу-мулкдан ҳам қарур бўлган тинчлик томонга — шарққа шоқардилар.

Уруш тақдири қечгача ҳал бўлди.

Амир Музаффар ўз лашқарлари билан Бухоро йўлини олди. «Самарқандликлар яхшиликларимни қилишмади, ўйларди ўқича, энди қазоларини қортишсин, қадримга қоришсин! Мен Бухорои шарифимни қимоя қиламан — душманни Қирабулоқдан қарига йўлатмайман!»

Қауфман қутган ташриф эртасига амалга ошди: шақар ҳоқими ва қозикалонидан элқи қелди. Номада кон тўқишнинг ҳожати йўғлиги баён этилиб, анча қисбий шартлар ҳам қўйилганди. Жумладан, Самарқандда азиз-авлиёлар қўплиги — шунинг учун шақарга қиришда отдан тушиб, қиёда юриш қерақлиги; шундай қилинганда, бу юрт ақли рус ҳалқининг буюқ подшоси Александр ҳазрат олийлариға ҳамда уларнинг қотир сарқардаси Қонстантин Петровиқ Қауфман жаноблариға садокатли бўлиб қилиши узундан-узук, анқайин қализ, қўтара носамимий тарзда ёзилганди.

Генерал мийигида кулди. Таржимонга истехзо билан буюрди.

— Элчига тушунтир ва ёзиб бер — биз сулҳга розимиз! Аммо бизнинг ҳам шартларимиз бор: Хоким билан козикалон бизни рус таомилига кўра нон, туз билан пешвоз олиши керак. Чунки бу юртга яхши ният билан келганмиз. Подшоҳ хазратлари сартларга маърифат ва тинчлик ато этишга бел боғлаганлар. Мактаблар, касалхоналар очамиз, бу тупрокка бирорта душманни йўлатмаймиз ва хоказо.

Шундан кейин ҳам сиёсатнинг гирром ўйинига ишонмасангиз, ихтиёр — ўзингизда. Маърифат ва тинчлик каби буюк маънавий неъматлар номидан жиноят қилиш мунофиқлик, жаҳолатдан ўзга нарса эмас! Зеро, бу неъматлар замбаракларга ортиб келинмайди!

Хўжаи Хизир масжиди олдида душман нон ва туз билан пешвоз олинганига Бехбудхўжанинг ўзи гувоҳ бўлди.

— Мусулмонлар, қаранглар, — мурожаат этди козикалон аввал туркий сўнг форсийда, — Кауфман (у шундай талаффуз қилди) хазратларининг бир елкаларида Хўжаи Хизир, иккинчи елкаларида Қусам ибн Аббос руҳи; демак, бу — Худонинг хоҳиши!

Биз сиёсатни гирромлик, деймиз. Агар дин ҳам сиёсатлашса, алдам-калдамга айланиб қолади. Шунинг учун кўпгина мамлакатларнинг конституцияларида дин сиёсатдан айри эканлиги алоҳида таъкидланади. Инсоният сиёсатлашган дин анархияга олиб келганига бот-бот гувоҳ бўлган.

Аммо Бехбудхўжа батамом ўзига келолмагани учун бу гапларнинг моҳиятига унча эътибор бераолмади, мушоҳада қилолмади. Фақат ўрисларнинг байрогидаги икки бошли бургут ва уларнинг беўхшов тилларини кўрди. Тилини ўйнатаётган икки бошли илонга ўхшаб кетди назарида. Унинг бир боши Хўжаи Хизир, иккинчиси эса Қусам ибн Аббос ётган Шохизиндага қараб тургандай эди.

Кўп ўтмай Темурбек қурдирган ҳашаматли арқ дарвозасига ҳам байроқ ўрнатилди. Бургутнинг бир боши ҳақиқатдан ҳам Бўстонсаройга, иккинчиси Қўксаройга қараб турарди.

Байроқ дегани эса шунчаки ёғочга илинтирилган латта эмас — у — зафар ва тобелик, Қурур ва ўқсиклик ва яна алланималардан дарак берадиган рамз ҳам.

Эҳ, таҳқирланган Ватан!

Эҳ, топталган қадрият!

Қайдасиз: Спитаменлар, Темур Маликлар, Сарбадорлар!!!

Ўрисларнинг мазкур зафту зафари ҳақида ўша давр зиёлилари ҳам, бугунги сиёсатчи-ю тарихчилар ҳам турфа фикр-мулоҳазаларни айтишади ва табиийки, бундай мувоҳасалар

келажакда ҳам давом этади. Агар Амир Музаффар билан Шерали Инок бўлишганда ёхуд Бухоро амирлиги билан Қўкон, Хива хонликлари кучларини бирлаштирганда, ё душманга карши Сирдарё бўйларида жанг олиб борилганда, бу хол рўй бермасди, дейишади. Бир гуруҳ равшан фикрлар (ха, айнан улар) козикалон билан ҳоким ортикча кон тўкмаслик учун тўғри йўлни тутишди, деган фикрларидан қайтишмайди. Тагин бир гуруҳ зиёлилар: душманга карши сўнгги дамгача курашиш зарур эканлигини таъкидлашдан чарчашмайди. Ким билсин, кичик баликлар ҳамиша катталарига ем бўлганидек, Россия ўз атрофидаги юртларни бирлаштириши тарихий зарурат эди, деган фикрлар ҳам йўқ эмас.

Ўзи шундай бўлади: у ёки бу тарихий жараёнга, ижтимоий воқеяга баҳо беришда, қўп ҳолларда, шахсий манфаатлар назарда тутилади. Аммо тарих ва тақдир дейиладиган барҳам бир кудрат борки, уни инкор этиб бўлмайди!

Яшириб нима қилдик: бир замонлар бизнинг саркардаларимиз ҳам ўзга юртлар, шаҳарларни худди шу тариқа мавх этишмаганми, бегуноҳ бандаларнинг конини тўкишмаганми, ўша юрт бойликларини ташиб келишмаганми, фотихлик қилишмаганми?! Зеро, жамики қилмишлар учун, ҳатто ногаҳоний шухрат, зафар учун ҳам у дунёдагина эмас, шу ернинг ўзидаёқ жавоб беришга тўғри келади. Отаси оламдан ўтса, ўгли унинг қарзини тўлаши шарт қилиб қўйилгани сингари ўтган авлодлар учун фарзандларнинг тоvon тўлагани шу эмасми?!

Боболаримиз инкор этган салтанатни бешафкат тарих ва тақдир инкор этгани, эҳтимол шудир!

Буни тан олиш учун майда манфаатлардан андак устун бўлишимиз талаб этилади.

Агар инкорни инкор этиш қонуниятига таянадиган бўлсак, бу оламда бошланган ҳамма нарсаси: кун, тун, ой, йил, аср; тузум, салтанат, тугашига иқдор бўлсак, қачонлардир рус империяси ҳам барбод бўлишига ишонмоқчимиз лозим эди.

Хўш, бунга ҳамма ҳамиша ишониб яшадикми?!

Йўқ, аслида менинг ҳам ҳулосаларим нисбий. «Илдизига қара», дейди Арасту. Мен буни ўзгача талқин этардим: ҳар қандай ижтимоий воқеянинг сабабигагина эмас, сабабининг сабабига қараши тақозо этилади. Бунга эса менинг қувваи ҳофизам қосирлик қилади. Чунки бу илдизлар жуда чуқурликда.

Душман мавх этган шаҳар ор-номуси топталган қизга ўхшайди, деб ёзгандик.

1868 йилнинг савр ойида Самарқанд шу қуйга тушди.

Асаларичиликда: оилани қучайтириш, деган ибора бор. Бирор уяда подшоҳ нобуд бўлса, ношуд қилса, ёхуд қексайиб, раҳнамолик қуввати сусайса, асаларичи уни қучлироқ оила билан бирлаштиради. Аммо бу осон қечмайди. Асаларичи қатор тадбирларни қўришига қарамай, жанжал бошланади: икки томондан ҳам анча-мунча ари нобуд бўлади. Бундай пайтда ожиз оилада тирик қолганлар олдидан уч йўл бўлади: ўлиш, оиладан қикиб қетиш

ёки янги подшоҳга хизмат килиш.

Самаркандликлар ҳам шу ҳолатда қолдилар. Қимдир қурбон бўлди, келгиндиларга қараб, юзига табассум суртди, талай кишилар эса бошқа юртларга бош олиб кетдилар.

Бехбудхўжа тўртинчи йўлни танлади — узокрок кишлокка, аникроги, Бахшитепага бориб яшашни афзал билди. Бобоқалони Хўжа Аҳмад Яссавийнинг: «Ватанидан ажралган — ҳамма нарсасидан жудо бўлади», деган насиҳатини отасидан бир неча бор эшитганди.

Бехбудхўжанинг бу қарорини эшитиб, Хайдар девқор ҳам унга эргашадиган бўлди.

— Сиз билан бораман: дастурхонингиздан ушқоқ териб, тирикчилик қиламан, — деди у ҳокисорлик билан.

— Майли, — деди Бехбудхўжа — ёнимда бўлсанг, елқангга бош қўйиш мумкин.

Хайдар девқор деганимиз аслида шаҳарга туташ Бадал кишлоғидан. Унинг отаси масжиднинг намозхонларидан эди.

— Таксир, — деди у бир куни намоздан олдин, — арзим бор: бизнинг авлоддан ҳам бирорта хат-саводли киши чикса дегандим... Дадам болалигидан мударрисга олиб борган эдилар, аммо уруш бошланиб кетди: бесавод бўлиб қолдим. Шунинг учун ўғлимни олиб келдим: ўшти — сизники, суяги — бизники. Аммо, лекин зехни жуда тез.

Миктигина бола келиб, таъзим бажо келтирди.

— Бунинг оти Хайдар девқор, — деди отаси.

Аммо у зехнли бўлиб чиқмади. Болага ўтин ёриш, ер ағдаришни буюрсангиз, завқ-шавқ билан ишларди-ю, имло ўрганишга келганда... Хар ҳолда, у завқли, одобли эди. Аммо тасодифни қаранг-ки тақдири отасиникига менгзаб кетди: саводи чиқмай, уруш бошланди.

Бахшитепаликлар Дарёвот деб атайдиган бу қияликлар дарёга яқин бўлса ҳамки, сувдан бенасиб эди. Бунинг устига қайроққум мўллигидан кетмон уриб бўлмасди. Бехбудхўжа Хайдар девқор билан ана шу қаровсиз заминда бог қилишга қиришдилар.

Вакт — буюқ ҳақамгина эмас, доно ҳақим ҳам. Фурсат ўтиши билан бошқа зиёлилар сингари Бехбудхўжанинг дилидаги яралар ҳам бирин кетин бита бошлади. Ўшанда, гарчанд Самаркандга қайтиб келмаслик — қофирлар юзини қўрмасликка аҳд қилган бўлса-да, бундай қилолмади. Ёмини, Тошқанди маҳалласидаги қавмлар, дўстлар дийдори тортди уни. Хар гал шаҳарга тушганда рўй бераётган ўзгаришлар билан ҳам қизиқди у. Урушда қўплаб яхши одамларнинг нобуд бўлганлиги ёки ватанни тарқ этганлиги, Амир Темур арқининг, аникроги Қўқсарой билан Бўстонсаройнинг вайрон этилганлиги изтиробли дард эди. Аммо дилафрўз муждалар ҳам йўқ эмасди. Самаркандда тузем мактаблари очиб, жумладан мусулмон болаларини ҳам ўқитишаётганлиги, уларга жаҳоний фанлардан ҳам сабоқ берилаётганлиги қувончли эди. Шунингдек,

шифохоналар, кутубхоналар очишаётганлиги, шахарга забардаст олимлар, муаллимлар келишаётганлиги хар кандай равшан фикрли кишини мамнун этарди.

Тўғри, уларнинг янги шахарда фохишахона очишгани хакида хам гап-сўз юрарди. Аммо начора...

Бехбудхўжа богда колиб кетмади — Дарёвотдаги юмушларни Хайдар девкорга юклаб, Дорами масжидида мударрис бўлди. Болакайларга аввалгидек «Хафтияк», «Чоркитоб», «Куръони Карим»дан сабоқ беришга киришди.

Ўрислар боскинидан нак етти йил ўтиб, Дарёвотдаги нихоллар хосилга кирган йили Худо Бехбудхўжага ўгил берди.

Унга Махмудхўжа деб ном бердилар.

Бола ашраф, диловар эди! Тийран кўзларида закийлик нури мунаввар эди унинг. Чакалокнинг кулогига азон айтган ота, яратганга шундай илтижо килди.

«Эй Тангри таоло! Сен магфиратингни дариг тутмайдиган меҳрибонимизсан! Афзу эт бизни, хидоят эт! Ер юзида сулх ва силохи умуми ато айла! Бу гўдакни бобокалонимиз хазрат Ахмад Яссавий рухлари бир умр кўлласин! Уни ногахоний тухматлардан асра! Ўғлимиз улгайиб, ҳақ сўз билан одамларни маърифат ва нажот йўлига чорлайдиган аллома бўлсин!»

Ёз кунларидан бирида Хайдар девкор болани отга миндирди. От кимирламай, жим турди. «Демак, бола қобил-мўмин бўлади», деди отаси. Кўп ўтмай, саман бир депсиниб олди-ю, олдинги оёғи билан бир маромда чизик торта бошлади. Бу ҳол анча давом этгандан кейин Хайдар девкор қувончини яширолмади.

— Махмудхўжа соҳиби қалам бўладиганга ўхшаябдилар.

Бехбудхўжа ички бир қониқиш билан бош силкиди.

Бу орада талай сувлар оқиб ўтди, анча-мунча гаплар бўлди. Аммо бу гапларнинг воқеалар ривожига, аниқроғи, асаримизга алоқаси бўлмагани сабаб эътибордан соқит қилиб, қахрамонимиз Махмудхўжа ибн Бехбудхўжанинг мўйлови эндигона сабза урган кезларда тоқаси, нуфузли қози Муҳаммад Сиддик билан отаси Бехбудхўжа ораларида бўлиб ўтган гапдан воқиф этамиз сизни.

— Муллапочча, — деди қози истиҳола, эҳтиром ила, — Махмудхонни ихтиёримга берсангиз — мирзо қилиб олур эдим. Бир мирзомиз бор эди, саводи тўмтоқ бўлгани устига андак таъмагир чиқиб қолди. Биласиз: бунақаси менга тўғри қелмайди.

Ота тамкинлик ила сукут сақлади.

— Мирзоликни удда қилурми? Ёш...

— Акл ёшдаму? Куръони Каримни тушурди; туркий, форсий, арабийни шаррос билур, ўрисчага ҳам фаҳми етур. Зехни заковати козиликни ҳам олиб кетадургон. Ахир, ўрнимга жонишин ҳам тайёрламогим керак-ку!

— Дуруст, аммо орзу этиб эдимки, ўғлим мударрис бўлса, ахлимуслимга илму-урфон ўргатса, маърифат, адолатдан дарс берса...

— Зарур келганда мударрислик ҳам килур — имкон яратурман. Зеро козихона ҳам маърифат, адолат уйидир, — деди тога иштибоҳ билан.

Шундай килиб, ёш Махмудхўжа ўз фаолиятини козихонада мирзолик килишдан бошлаб юборди.

Ота куръон тиловат килиб, дуолар ила ўғлининг ишига кушойишлар тилади.

Нусрат РАХМАТ